

ПРИМІТКИ

1. Костомаров Н. О причине и характере унии в Западной России.— С. 3. Тут і далі М. С. Грушевський цитує уривки з праць М. І. Костомарова, що їх було вміщено в збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова».
2. Там же.— С. 16.
3. Там же.
4. Там же.— С. 19.
5. Там же.— С. 31.
6. Там же.— С. 33.
7. Там же.— С. 34.
8. Там же.— С. 35.
9. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке.— С. 42—43.
10. Малорусская литература.— С. 246.
11. Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское казачество».— С. 56—57.
12. О казачестве.— С. 59—60.
13. Там же.— С. 61—62.
14. Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine».— С. 83.
15. Правда москвичам о Руси.— С. 110.
16. Ответ на ответ г. Кояловича.— С. 210.
17. Еще заметка об иудеях.— С. 123.
18. Тысячелетие.— С. 126.
19. Мысли южнорусса.— С. 139.
20. Там же.— С. 138.
21. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий.— С. 153.
22. Письма к редактору.— С. 161.
23. Малорусская литература.— С. 245—247.

* * *

В'ячеслав Липинський

**Україна на переломі. 1657—1659.
Замітки до історії
українського державного будівництва
в XVII-ім столітті ***

РОЗДІЛ VI.

Взаємне роздраження росло з обох боків, і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Посліднім і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою і Польщею у Вільні, в вересні (серпентбрі) 1656 року.

Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького під впливом революції. Європеїзація козащини як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. Взаємовідносини між козацькою державністю і українською непокозацькою шляхтою. Форма правління в Українській державі за гетьмана Богдана Хмельницького. Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежнення України по Переяславській умові. Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученні східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській державі формується українська нація. Видатні представники нової української аристократії.

Козацька революція в межах польської Речі Посполитої скінчилася з хвилиною, коли Військо Запорозьке, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Речі Посполитій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі. Скінчилися разом з тим хитання козацької політики в залежності від внутрішньої політики польської і нищення української нації в цих постійних хитаннях. Від тієї хвилини внутрішня

* Продовження. Початок див.: № 2, 1992 р.

політика правлячої козацької верстви щодо інших класів української нації набуває національно-державного, а не козацько-класового характеру. Досі вона керувалася неясними планами зреформувати Річ Посполиту відповідно до козацької ідеології, жертвуючи задля цього інтересами інших класів — то інтересами української шляхти, то українського селянства, тепер вона ставить перед собою виразні завдання будови Української козацької держави, об'єднуючої всі українські класи. Під впливом яких причин відбувся цей перелом у козацькій політиці? Які зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького запевнили в кінці перемогу державному сепаратизмові супроти Польщі? Такий сепаратизм серед мас козацьких в початку повстання не мав, здавалося, ніякого ґрунту.

Без розв'язання цих питань не можна зрозуміти не тільки цілої нашої дальшої історії, але навіть й нашої сучасності. Процес народження українського державного сепаратизму за часів гетьмана Хмельницького я думаю було представити в кількох розділах моєї «Історії України». Тут, обмежений місцем й іншою темою, постараюсь зазначити тільки головні моменти того процесу, аналізуючи їх в загальних основних рисах.

Матеріальне зростання, політичне окріплення і в кінці політична перемога ослаїї військово-хліборобської верстви в козацькій Україні — ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі. Ця перемога означала перемогу політики цієї верстви, це був знак, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руйнівською стихією нерозораного степу. З довгою боротьбою був сполучений цей внутрішній процес і йшов він у парі з глибокими переминами як економічного, так і політичного характеру, що відбувалися на Україні в перші роки повстання.

«Військо Запорозьке» в другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим, ніж перед повстанням і на початку повстання, змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозораним степом і з напівкочовим укладом ловецько-відходницького і військово-добичницького старого запорозького козацького життя. {Запорозький січовий кіш — а «кіш» в татарській мові означає «спілку чабанів» — хоча й існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну роль.

Туди перед повстанням вигнаний зі свого Суботова втік було покривдений польським магнатом сотник козацький. Там ховався він, опанований думкою, як свою кривду і кривду так само, як він, покривдених козаків помстити, як свій власний Суботів, свою батьківщину від зажерливої магнатської Речі Посполитої відобрати. І звідти, із Запоріжжя, рушив він на Річ Посполиту, підіймаючи всіх невдоволених магнатським пануванням, не питаючи про причини того невдоволення, бо ці причини могли бути й були дуже між собою різні. Він хотів відобрати свій Суботів. Низове козацтво хотіло позбутися магнатів та їхніх орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень користуватися своїм промыслом козацьким на степах, що їх магнати посіли. Поруч з ними йшла шляхта — «баніти», яких — по рапортах московських гінців та розвідників — шість тисяч до Хмельницького пристало. Одних з них так само, як і сотника козацького, викинули з маєтків урядовці магнатські, вважаючи їх за «*pullo jure possessores*»; других покривдили старости королівські, шляхетських маєткових прав їхніх не визнаючи і до служби та повинностей нешляхетських примушуючи. Інший, врешті, по суворому присуду Речі Посполитої став «банітом» за те, що збройним наїздом хотів відобрати сконфіскований у церкви православної маєток, який церкві цій його діди й прадіди «на помин за свої душі» подарували... Там знову підіймалася проти всієї шляхти, проти будь-

якого економічного й державного примусу анархічна «чернь» українська. Готовилось — задля ненависті до «католиків і уніатів» — відчиняти повстанцям брами городські зорганізоване разом з духовенством і шляхтою в своїх братствах православних статечне, хазяйновите міщанство. А запоруку перемоги мав їм усім дати козацький «брат, душа рідна, єдиний сокіл у світі, що готов усе для козацтва зчинити, з котрим вічна приязнь козацька і її ніщо в світі не розірве», — Тугай-бей* з усією ордою і дикими своїми ногайцями, що кочували на Саврані. Йому ж — тому соколові й рідному братові козацькому одного тільки треба: щоб степ якнайдалі поширити, щоб усі ці ненависні новозасновані замки й городи знести, щоби знов більше випасу стало для кінських табунів та овечих отар, щоб Божу землю від ненависного плуга врятувати і по її нетрях розкошувати, за звіром диким, за рибою, за птицею, по гонах, річках та плавнях упадаючи.

Січковий Запорозький Кіш дав покривдженому сотникові булаву гетьманську, дав лицарське благословенство, дав доказ своєї лояльності до Короля «червону з білим орлом» хоругов королівську, два бунчуки й під ними свої кадри військові. Із Запоріжжя разом із козацтвом січковим і його братом рідним Тугай-беєм оточений покривденими польською Річчю Посполитою збігцями з цілої Русі вийшов на «вольство», на городову Україну** Хмельницький...

Але по тріумфальнім в'їзді до Києва, по урочистій зустрічі представниками цілої нації як од Бога даного визволителя, по благословенню Патріаршим і одержанню од нього титулу «князя Русі» — для Богдана Хмельницького не могло вже бути повороту назад до Січового Коша, до товариства степових чабанів, ловців та рибалок і до нічного побратимства з Тугай-беєм. Та й зрештою він, козак реестровий, властитель Суботова, унаслідованого від батька шляхтича — і тим батьком в найкращих у ті часи, єзуїтських школах вихований — із Січковим кошем був зв'язаний тільки своїм станом лицарським, військовим. «Перше я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру православну нашу». — вириваються у гетьмана щирі знаменні слова, радісний висказ перевороту, що під впливом київського національного тріумфу відбувається в психіці козацькій. І цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, «за віру православну нашу» — йшов у парі з не менше глибоким переворотом економічним і соціальним.

Боротьба за віру, за націю вивела козацтво з диких лугов дніпрових на плугом розорані простори української землі «по Львів, Холм і Галич». Вона поставила її око-в-око з європейською культурою цієї землі: з мурованими городами, церквами й монастирями, з величними палатами «панів руських, голов начільних віри православної», з братствами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялася і боронилась віра православна, з багатством хлібородної, а не степовою тирсою покритої землі, на якій вирости всі оці церкви, монастирі, палати й братства — вся «руська» православна національна культура. «Визволити з лядської неволі руський нарід увесь» — ось велике нове завдання поставлене перед собою козацчиною в лиці свого гетьмана. Але як визволити? Чи показавши всю оцю Русь, знести її муровані городи, на степ запусити її хліборобні поля і всю її європейську культуру назад в одно велике, безкрає, непооране «Запоріжжя» замінити? Чи самій козащині, з'європейзувавшись, навіки про свій кіш

* Тогай-бей — Тугай-бей (р. п. і см. невідомі) — перекопський мурза. Навесні 1648 р. за наказом кримського хана Іслама-Гірея 6-тисячна татарська кіннота на чолі з Тогай-беєм брала участь у битвах проти польських військ під Жовтими Водами і Корсунем.

** В даному випадку автор має на увазі широкий терен території Лівобережної України.

Січовий забути і вибрати та включити в себе всю оту європейську культуру, серед якої Русь по татарським лихоліттю відродилась і зміцніла?

Перше, незважаючи навіть на надзвичайно щире в тім напрямі татарську допомогу, було неможливе, а для другого сил та хисту в першій добі повстання у степової козаччини не стало. І в тім треба шукати нерішучості Хмельницького під Замостям, під Зборовом, під Львовом... Тим пояснюються всі хитання політики козацької в добі її автономізму...

Низова, дійсно запорозька козаччина, що в першій добі повстання головну роль грала, боїться величі національного завдання, яке перед нею ставлять гетьман і старшина. По Корсунській перемозі вона не хоче йти далі «на волость». Скликана тоді гетьманом рада козацька гуде, «щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде миру, і звідти переговорювати з Річчю Посполитою і з турками». Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пилявцями, на переході рішучої перемоги над Річчю Посполитою, побачивши всю силу й багатство війська польського, «чернь козацька вже хотіла старшину видати й милосердя просити». І поваливши навіть Річ Посполиту, козацтво хоче, щоб «король королем був» — тільки не таким, як давніше «в неволі у шляхти», а щоб він «був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів...».

Чотири перші тяжкі роки повстання бореться гетьман не тільки з польською Річчю Посполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити «всю Русь»*, про яку йому безнастанно говорять духовенство, шляхта й міщанство, а запорожці претендують тільки на магнатські землі й на королівщини «на Україні»**. Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький «на Бар, на його власне місто напав, на його Поділлі кров християнську проливає», і мріє він про «своє князівство по Львів, Холм і Галич», хоче «ляхів за Віслу загнати», а низова козаччина найдалі «по Случ» уважає можливим поширити границі Запоріжжя...

Ця низова козаччина тільки в магнатських та королівських «українних» землях свої «уходи» мала: звіра й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коней, волів та овець випасала. З того всього вона різні податки магнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер, цих магнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на цих землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на цих землях вона може завести свій общинний устрій «запорозький» з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і куренів належать.

В північно-західній Україні — на Волині, на Поділлі, на Підляшші, в Галичині коло Львова — одно слово, «на Русі» бачить козаччина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарство фільваркове, шляхетське. Але ж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний, ніж були урядники магнатські. Ці тільки безправні податки й повинності з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, гонів і випасів — не зачіпаючи; панування ж плуга грозить їй «занапашенням степу широкого, краю веселого», грозить повною руйною для її ловецького та скотарського общинного господарства. Власне, проти завоювань того плуга підняли низові запорожці повстання. Реєстровик,

* «Вся Русь» — стара назва України, яка спочатку вживалася для найменування території полян, трикутника на Київщині, утвореного Дніпром, Ірпенем та Россою. Поступово ця назва поширилася на всю Київську державу. Б. Хмельницький вживав цю назву для визначення етнографічних меж заселеної українцями території.

** З розвитком козаччини у XVI ст. назва «Україна» — географічна назва козацької території, яка охоплювала широкі простори Наддніпрянщини — Правобережної й Лівобережної, де в адміністративній системі Речі Посполитої були розташовані Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства.

показачений шляхтич Хмельницький утік з волості на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорив його, засіяв і в доходну хліборобську культуру перевів, зажерливий магнатський слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу магнатського викинути, але заразом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю «чернь» українську і Тугайбея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому-то вони не хочуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхетської «Русі»: хай вона собі «за лінією козацькою» буде і хай тільки той король, що візьме тепер під свою оборону вірне йому Військо Запорозьке і не пустить на його королівські й запорозькі землі ані жодного шляхтича та магната, дасть цій Русі однакові права в своїй «польській», не козацькій, а хліборобській шляхетській Речі Посполитій. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річ Посполиту, але не будши в стані нічого кращого від неї або принаймні рівного їй на тім порожнім місці збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська королеві і вернулось назад у свої степи, на свої уходи.

Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим, общинним, ухадницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави Української зв'язати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідками і здавлена ланцюгами Московської держави, буде ще сотню літ пізніше, крок за кроком степ для плуга й для культури здобуваючи, ухадницьку нехліборобську Січ Запорозьку витіснити, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого великого гетьмана постане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козащини, а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя провів, передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші «руїнники» українські його велику ідею на європеїзацію й на будівництво петровської Російської держави віддадуть, а свою власну національну справу всупереч бажанням великого Богдана зв'яжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, зв'яжуть із гайдамацьким руїництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безпутним бунтарством...

Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роль з українського боку грає низова нехліборобська козащина та її права рука — анархічна «чернь» українська і допомога татарська, доки Богдан Хмельницький, «самодержець руський», репрезентує руїницьку силу степу, а польська Річ Посполита — творчу хліборобську цивілізацію плуга, доти про «визволення Русі» і який-будь державний лад на Україні не може бути й мови. Бо в цій «Русі» культури плуга вже знищити не можна, і на цій тільки культурі, а не на степових «запорозьких вольностях» можна визволення цієї «Русі» будувати. В польській державній формі, зненавидженій політично, завдяки самоволі непотрібних, zdeгенерованих магнатів, європейська хліборобська культура на Україні розвинулась і укріпилась не може. Так само не може вона укріпитись і в українських державних формах доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька низова козащина.

Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови

незалежної від Польщі Української держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка всередині змогла побороти степове руйнування і провести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла протиставити на європейський лад зорганізованій політичній силі польській на такий же лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, з'європеїзоване, осіле Військо Запорозьке. В який спосіб виросло й окріпло воно?

Перш за все «територіальне поширення політичної влади козацької на цілу тодішню «Україну» — воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське — ввело в ряди Війська Запорозького масу хліборобського землевласницького елемента як реєстрового «городового» козацького, так і близького до реєстрового козацтва елемента шляхетського. В іншій місці, у своїй студії про участь української шляхти в Хмельниччині, я представив процес боротьби між великим екстенсивним землеволодінням магнатським і дрібним та середнім інтенсивним хліборобським землеволодінням шляхетським. Відсилаючи до цієї студії цікавого читача, тут зазначу тільки факт, що не у одного Богдана Хмельницького був свій власний, од батька унаслідований хутір. Суботів і не у одного тільки Хмельницького Чаплинський — слуга магната Конецпольського — той хутір одібрав. Ось як просто і ясно оповідає про цю подію реляція секретаря королівського Піноччі'ого: батька Хмельницького за заслуги дістав хутір Суботів. Богдан «боніфікував його (удобрив), млини будував, стави ставив, хлопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано. Завидували йому слуги пана хорунжого (Конецпольського) цієї осади й шинків. Віднято її йому. Хотів його Чаплинський убити». В розумінню Чаплинського Хмельницький, як каже польський хронікар Темберський, «неправно користує з шляхетських прав: має млина, цегельню, корчує ліс, гонить горілку, варить меди й пиво»...

Від часів Криштофа Косинського, який так само за свою пограбовану у нього кн. Острозьким Рокитну підняв було повстання козацьке, ведеться ця боротьба між великим і дрібним землеволодінням на Україні. «Великі латифундії — пише заслужений український історик польської школи Олександр Яблонівський, — розростались і залюднювались також і наїздами на слабших сусідів». І завзята, не перебираючи в засобах боротьба за землю між дрібним, слабшим землевласником і його сильним сусідом магнатом — це найбільш характерна риса часів перед повстанням Хмельницького. Поруч з цією анархічною збройною боротьбою за саму землю ведеться не менш завзята політична боротьба між королівськими старостами і тими ж «городовими» козаками* та осілою дрібною шляхтою за повне, вільне й дідовичне право володіння своєю землею. Такого володіння своїми хуторами по повному праву шляхетському і емансипації з-під влади старостів дозиваються осілі козаки в староставах Київським, Черкаським, Корсунським, Чигиринським, Брацлавським і інших. Проти обмежування старостами повноти своїх шляхетських прав бореться дрібна шляхта, нащадки старого «русько-го», ще князівського боярства, що живуть коло Бара, Овруча, Шаргорода, Хмельника, Остра, Білої Церкви і інших замків королівських та головних пунктів старої оборонної системи краю. І всі ці покритіжені у своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старостів та магнатів, яке підняв за свій Суботів Хмельницький.

Повне возстановлення в правах цих дрібних земельних власників по перемозі повстання, тобто закріплення їхнього права на необмежене приватне землеволодіння, було річчю зовсім природною. Воно не муля-

* Городові козаки — офіційна назва козаків на Лівобережній Україні з другої половини XVII до початку 80-х рр. XVIII ст. Під час Визвольної війни вони становили значну частину війська Б. Хмельницького. Поділялися на «кінних», що брали участь у походах, «піших», які несли гарнізонну й сторожову службу, і «тяглих», що відбували повинності старшини.

ло очей і не викликало опозиції нехліборобської, низової общинної козащини і усеї «черні» української, що за цею козащиною стояла. Хоч ці городові козаки, а також осіла шляхта по своїх хуторах «хлопів» оселяють, ліс корчують і землю орють, але це право вони добули собі своєю шаблею, добули його революцією. А ця шабля геть усі попередні, ненависні і для козаків «уходників», магнатські й старостинські порядки «скасувала» і спільну всім віру національну оборонила. Отже, коли гетьман наказує, наприклад у липні 1654 р., універсалами, «аби ся жаден з товариства нашого козаків і вшелякої кондиції людей, так зимоїздом, яко і самим найздом в місті Настасці шляхті там зостаючій найменшої кривди і пренабагання чинити не важив», то ніхто з того товариства козацького за зле цього гетьманові взяти не може. Бо ж усім відомо, скільки тієї шляхти в повстанні за «вольности козацькі і за віру православну» загинуло, і відомо, що «панове шляхта настаськая ні в чому стародавньої приятні своєї противко Війська Запорозьського не нарушали», як це підкреслював теж у своїх універсалах ще в р. 1667 гетьман Петро Дорошенко...

Оці хутори революційного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революційної дрібної покозаченої шляхти — це була перша стежка, якою ввійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорозьке європейська хліборобська цивілізація, оперта на римським праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маетки церкви православної. Частина їх за польського панування перейшла (неправно, як думали православні) в руки церкви уніатської, а навіть церкви римської і іноді в руки приватних осіб. Тепер, коли перемогло повстання й «боротьба за віру православну» скінчилася тріумфом, першою річчю було сконфісковані маетки назад церкви православної повернути, решту, що були в її володінні, за нею закріпити і нові, поконфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх властителів її надати. «Поневаж всемогущою своєю рукою десною Бог і Створитель неба і землі, — читаємо в однім із численних універсалів гетьмана, видаваних церквам і монастирям, — сподобив мні неприятелей і гонителей всходной православної церкви, матки нашей, ляхів з України в Польщу далеко прогнати, старане маю пыльне около благоліпія церквей Божіих і о монастирях для розмноження хвали Божої. А яко іним многим церквам і монастирям для поправки і виживеня придалаем маетности лядськіє і млини, так монастиреві Богоявленському Братському Київському домініканськіє маетности, а особливо село Мостища зо всіми приналежними грунтами, полями, сіножатями, борами, лісами і всіма млинами і пожитками подалем во владу і спокійное уживане».

Не самі монахи, очевидно, ведуть у цих маетках господарство. Найчастіше здаються митрополічі, єпископські й монастирські села в оренду шляхті православної, якої так багато під час повстання козацького й революції селянської в монастирях власне переховалось. «Багато шляхти і шляхтянок під час тієї заверухи при життю ми заховали», — підкреслює зовсім слушно в своїм меморіалі з 1651 р. до Речі Посполитої духовенство православне. Такий шляхтич православний Яким Єрлич у монастирі пише свої спомини; Максиміліан Бжозовський, каштелян київський, «до ченців склав своє добро на переховане». Тепер же гетьман дає накази, щоб до монастиря Густинського, наприклад, «штоколько церковного було і которого кольвек, люб шляхецького в монастирі побрано, теди би все до Монастиря було поотдавано». Ця шляхта має спромому тепер, під охороною універсалів гетьманських і спільної віри національної, вийти з монастирів і взятись у характері орендаторів церковних маетків знов до хліборобської та громадської праці, побільшити число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію європейську, культуру плуга й державний порядок репрезентують...

Таким чином зростала в силу й значіння на Україні осіла хліборобська верства. Але її зріст віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по Зборівській умові число шляхетського хліборобського елементу на Україні зразу значно збільшилося, на Січі закипіло. Якийсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти гетьмана повстання. Горючого матеріалу ще так багато на Україні, і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомозі правої руки козацтва—«черні» української — вдалось повалити Річ Посполиту, то чому ж тепер при її ж допомозі не можна повалити самого гетьмана. Тим більше, що тепер, як думають нові репрезентанти «черні», він сам, шляхетський син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кожного революціонера, що при допомозі народних мас знищив старий державний лад і думає новий будувати, мусить наступити такий критичний мент. Його ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний мент і для Богдана Хмельницького.

Але він був уже занадто покозачений на те, щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших пізніших проповідників нації, м'якотілий вождь, що запобігає ласки й любові народної, в глибині душі цим народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше, ніж себе — його гетьмана, і до ніяких попускань тому народові в ім'я поблажливої любові і погордливої вирозумілості він по природі своїй не був здатний. «Тому, котрий на Запорожжю проголосив себе гетьманом, — писав у марті 1650 р. до короля воевода Кісіль*, — приказав Хмельницький шию урізати, і чернь трохи заспокоїлась. Проте він хоче ще твердіше поступити і збирається на Запорожжя, щоб іскорінити кубло своєвільства та вірною і певною старшиною Запорожжя обсадити. Полковникам наказав границь пильнувати і до бунтів ніяких не допускати». Тому Січ, яка потім буде під час великої Руїни колотити Україною, тепер за Хмельницького перетворюється в пограничну твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грати за його панування будь-яку політичну роль. І це був національний триумф гетьмана, не менший від триумфу київського. І був це удар для Польської держави, більший від удару Пилявецького.

Для гетьмана Хмельницького це був триумф тому, що він зумів удержати в своїх руках «Богом дану» йому владу, а дану йому народом любов і довір'я вжити не тільки на зруйнування старого, але й на будову нового життя. Для Речі Посполитої польської здавлення самим гетьманом внутрішньої української анархії було найтяжчим ударом тому, що існування Польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі прагнені організованого ладу і спокою українські елементи побачили, що повстала на Україні нова сила, яка може цей державний лад і спокій дати; що не на польську Річ Посполиту, а на гетьмана Війська Запорозького слід їм усі свої надії покладати.

Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю саму силу, зможе він визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на землях українських Польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з-під ніг Речі Посполитої той ґрунт, на якому вона «на Русі» держиться, — ще непокозачену «руську» шляхту: ось завдання, яке ставить собі гетьман після того, як першою

* Кісіль Адам Григорович (1580—3.05. 1653) — український магнат, перебував на службі у польського короля. В 1651 р. призначений київським воеводою. Очолював польські делегації під час переговорів з Богданом Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі, у серпні того ж року в Зборові та у вересні 1651 р. в Білій Церкві.

перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української держави.

Перемога над низовим Запоріжжям і приборкання Січі Запорозької йде поруч з надзвичайним зростом Війська Запорозького. Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Дванадцять тисяч має його бути відповідно до перших жадань Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборівській Умові*. Шістдесят тисяч зареєстровано по умові Переяславській. В десять разів побільшилося Військо Запорізьке за час шести літ страшної кривавої війни! Хто вони, ті нові товариші Війська Запорозького тепер, коли Січ обсажена гетьманською старшиною і коли на Низ, «за пороги» ніхто вже з України не втікає...?

Ми знаємо вже їхні верхи: це старе реєстрове осіле, хліборобське козацтво й показана дрібна шляхта на чолі з гетьманом, що на короткий спочинок до свого Суботова, до наймилішого свого господарства так любить іноді із близького столичного Чигирина заглядати. По образу й подобою тих хліборобських верхів, а не по взірцях добичницького запорозького Низу формується вся нова козацька верства. Її соціальне положення і економічний стан ясно представить нам оцей короткий уступ переяславських статей: «Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати від них не вільно було; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх». Отже, повне, вільне й дідичне землеволодіння козацьке — таке саме, яким з боку правного було й єсть землеволодіння шляхетське. Воно мусило бути окремим уступом у переяславських статтях загарантоване, бо общинницька Москва такого землеволодіння, особливо серед козацтва, не знає і для неї воно — незвичайна нова новина.

Новина воно й для України, але така новина, яка вже довгим попереднім економічним розвитком підготовлена і яка тепер, коли повстання розтрощило старі форми життя, шириться з силою урагану. Особливо вдаряє в очі мандрівця по Україні в 1654 р. Павла Алеппського** те, що «козаки скрізь ліси рубають, коріння випалюють і землю між собою ділять». Уходи і звірині гони переміняються в розорані поля. Перемога плуга над нерозораним степом і над пралісом дала економічну підставу й силу новому Війську Запорозькому.

Політично воно завдячує своє існування побідам гетьмана Хмельницького. Тільки перемога над державою Польською, магнатською і народження нового ладу й присуду козацького, українського дали політичну силу тим шістдесяти тисячам козацтва, дали йому право повного володіння землею. Але ж право це воно одержало за заслугу, за оборону свого козацького присуду, за оборону нової Української держави. І тому воно являється опорою тієї держави, тому його зріст іде рівнолегло зі зростом держави, тому воно є силою, при допомозі якої гетьман небезпечно для держави внутрішню анархію поборе і зовнішні наскоки Речі Посполитої одібе, все більше й більше «Русь» з-під її влади визволяючи. Але поки що ці дві ворожі і небезпечні сили — і сила внутрішньої анархії, і сила Речі Посполитої — ще далеко не знищені і з ними весь час мусить боротися гетьман.

* Зборівська угода 1649 р.— договір між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром, укладений 8(18) серпня 1649 р. у м. Зборові (тепер Тернопільської обл.). Договір поклав край воєнним діям 1649 р., формально узаконив права і привілеї Війська Запорозького, обмежив козацький реєстр 40 тис. чол., а козацьку територію — Київським, Чернігівським та Брацлавським воеводствами.

** Павло Алеппський — або Халебський (араб Булос аль Халабі, бл. 1627—1669) — арабський (сірійський) мандрівник і письменник. Протягом майже всього життя супроводив свого батька, антіохійського патріарха Макарія у його подорожах. Двічі (1654 р. і 1656 р.) відвідав Україну.

Щоб побороти Річ Посполиту, йому треба фізичну силу свого многотисячного Війська Запорозького зорганізувати, йому треба творити з того Війська Запорозького державу, а для держави потрібні не тільки шаблі, а й голови, розум, знання. Трохи людей освічених єсть при гетьмані з-посеред старої старшини реєстрової, з-посеред покозаченої шляхти, міщанства й синів православного духовенства. Але цього замало навіть для зорганізування козацької території, а що ж допіру, коли хто мріє про «всю Русь». Тим часом тут же, побіч з новоповсталими на землях магнатських та королівських численними козацькими хуторами, пустками стоять понижені селянським повстанням маєтки православної шляхти. До цих старих родових маєтків козацтво не претендує, бо воно на шляхетських землях не жило й уходів та випасів на них не мало. А між тим властители цих маєтків, що досі своєю традиційною і споконвічною боротьбою за віру вславились, тепер власне своєю культурою, своєю освітою могли би гетьманові в його державнім будівництві в пригоді стати. Тільки ж, покликавши їх до державної праці, треба їм дати так само, як і козакам, «прожиток». В часах, коли нема державної скарбниці, в часах примітивного натурального господарства гріш державний — це приватна власність голови держави і цей гріш розходиться тільки в надзвичайних випадках — переважно на потреби війни й міжнародних зносин. А «прожиток» за нормальну й звичайну службу державну дається «натурою», тобто працею людей, що натуральні багатства продукують. Хто ж захоче тепер працею своєю шляхту «живити», коли повстання козацьке всі права шляхетські скасувало. Коли «чернь» і так невдоволена, що замалий реєстр козацький списали, коли всі хочуть бути вільними козаками, навіть і ті, що, за тую волю й краплини крові не проливши, тільки грабунками займалися, або в хвилинах небезпеки козацтво значне в польські руки видавати збирались. Коли обсаджений старшиною запорозький Низ тільки й жде хвилини, аби на волості знов «чернь» піднялась, аби можна було знов на ту волость кинутись і всіх цих «нових ляхів», що ліси корчують та поля ділять, упень іскоринити і знести. Спираючись на своє реєстрове, осіле і лицарсько-хліборобське Військо Запорозьке, мусив шукати гетьман компромісу між невписаною до реєстрів «черню», піддержаною руйницькою силою нехліборобського степу, і шляхтою, без якої було неможливо створити Української держави. І багато пролилося крові на Україні, поки врешті той компроміс був гетьманом знайдений і в життя українське проведений...

В часах шукання того компромісу — в перші чотири роки повстання — становище непокозаченої шляхти української ставало з кожним днем чимраз тяжче. Багатшу її частину, кажучи словами Юрія Немирича, «доля з-над Дніпра аж над Віслу загнала» і на ринки Варшави та інших польських міст викинула. Бідніші, або більш до гнізд батьківських прив'язані, поскільки не загинули або в монастирях собі притулку не знайшли, таборами коло військ польських кочують, вижидуючи, поки Річ Посполита дасть собі раду з «бунтарями». На Польську державу, поки там у котлі українським невідома стихія ще кипить, покладає всі свої надії непокозачена, нереволуційна шляхта.

Повно її скарг та слізних прохань, до Речі Посполитої адресованих, в листах і документах тогочасних. На сеймі конвокаційнім її провідник Адам Кісіль «плакав і гірко плакав, — як каже один із самовидців, — і умовлявся, і дякував, і дякував, і говорив найменше тридцять разів, а за кожним разом широко». «Останню худобу, — скаржився він, — ці зрадники мені під Володимиром сплюндрували. Не маю тепер до чого повертатися. Будучи паном, маючи півторасти тисяч доходу, тепер прийдеться мені під старість за джуру до кого-небудь пристати». «Хіба панам верхнім (тим, що сидять вгорі, тобто польським), сенаторам за джур служити будемо, а того наша вдача не зуміє», — повторяє він ту саму думку в листі до князя Сангушка. «Рачте вірити, що тяжко жити в біді й

поневірці», — пише в тім самім часі до примаса Речі Посполитої зруйнований, як і всі інші, Немирич.

Отже, не диво, що на сеймі елекційнім* шляхта українська починає рішучо домагатись порятунку від Речі Посполитої. Князь Сангушко — воевода волинський — «заявив, що не приступить до елекції короля, поки всі вигнанці, що все втратили в теперішній війні, не будуть задоволені». Микола Кисіль — хорунжий новгородський — просить, щоби «принаймні їх жінкам захотіла Річ Посполита притулок забезпечити, а саме в тутешніх (тобто польських) вакантних маєтках». Ще більш енергійно домагались одшкодування за втрати інші представники шляхти «руської» на сеймі: той же Адам Кисіль, Филон Єловицький — війський володимирський, Огінський — воевода мінський, Юрій Немирич — подкоморій київський, Копець в імені воеводства Брест-Литовського і загалом усі, як каже автор семового дневника, «волинці, кияни й брацлав'яни». Знов на сеймі 1650 р. «воеводства Брацлавське, Київське і Чернігівське поставили внесок, що тільки тоді про загальну оборону почнуть говорити і до дискусії над цією справою допустять, коли їм самим оборона буде придумана. Вони, яко вигнанці, ані домів, ані хліба не мають... і пропонують, щоби Король кілька своїх економі дає для часу, поки їм їхні маєтки повернуті не будуть...».

Для Речі Посполитої польської лояльна «шляхта руська» була дуже мила, поки вона була зняряддям проти «ребелізуючої Русі». Цінна була для неї Україна, поки там був терен експансії для голодної шляхти мазурської і поки це було місце, де роздавались землі людям, для Польщі «добре заслуженим». Але перевернути навпаки ці відносини і роздавати коронні маєтки в Польщі вигнаній шляхті українській — на те Річ Посполита польська пристати ніколи не могла. Це їй дано зрозуміти лояльній і віруючій в Річ Посполиту шляхті українській раз же на початку повстання на сеймах 1648 і 1649 років.

«Щодо нагороди для їх милостей, неприятеlem покривджених, — відповів Киселеві і його товаришам сеймовий посол, шляхтич польський, хорунжий Сохачевський, — то хто їм шкоду зробив, той і повинен її відшкодувати або той, хто тієї шкоди був причиною. Ми (шляхта польська) і в однім, і в другім невинні. До того, сталася шкода така велика, що нам її покрити неможливо, і навіть коли б ми хотіли, то не могли би тому ради дати». І нічого не помогло обурення Немирича на сеймі елекційнім, що «не по-братерськи собі з нами поступили: обіцювали нам ретельну консоліацію**, аби ми тільки на елекцію короля дали згоду, а тепер уже короля маємо і нас ошукали». Не помогли нарікання судді володимирського, що «дуже нам наша скромність пошкодила: дуже ми на шкоду свою були уступчиві, бо на елекцію ми свій дозвіл дали, а оборони для нас немає і притулитись нам немає де». Не помогли навіть гострі погрози Адама Киселя: «Коли ви хочете тільки Повісія оставити собі, а нашою згубою собі мир забезпечити, то ми волимо битись смертним боем з вашмостями», — кричав він на сеймі до братів шляхтичів із земель польських. Але їх ці скарги, крики і погрози не зворушили зовсім. Бо «гостра шабля пана Богдана», на яку шляхта українська скаржилась, поставила перед ними — дійсними представниками держави Польської — справи багато важніші, ніж скарги і плач усієї тієї «братії з-поза Буга»...

І в результаті не знайшлося ні одної політичної групи польської, яка б за шляхту українську заступилась. Сторонників безпардонної війни з козаччиною і остаточного приборкання України неприємно вра-

* Сейм елекційний — сейм, участь в якому міг взяти будь-який шляхтич, з приводу обрання нового кроля. На елекційних сеймах сенат засідав у великому королівському наметі, що звався шопою, а послы воеводств і земель — на майдані, оточеному ровом, т. з. колі. Присутня на елекції шляхта, участь якої у виборах не обмежувалася, збиралася в окремих наметах, поза колом.

** Могорич.

жав її мировий настрій в душі Киселя, вражали побоювання шляхти української, що безконечна війна на ній передовсім відіб'ється, що вкінці війська польські «будуть більше грабити, чим козаки», кажучи словами Филона Єловицького. Знов сторонники мирової політики і найдальших уступок для козаччини, аби тільки Україну при Польщі і цілість Речі Посполитої задержати, бачили в шляхті українській найбільшу перешкоду для миру. Із-за повороту цієї шляхти в давнім характері до своїх маєтків розбивались усякі спроби польсько-української угоди і польські сторонники тієї угоди готові були шляхтою українською в інтересі тієї угоди пожертвувати. А коли до того додамо вище представлену національну боротьбу за віру між православною шляхтою «руською» та її «братією» польською, то зрозуміємо, чому тогочасні поляки винюхували серед шляхти української «зраду», підозріваючи, що вона стратить вкінці надію на Річ Посполиту і «до останньої розпуки доведена почне,— кажучи словами Киселя,— сама дбати про себе».

І дійсно «дбати самій про себе» — стало незабаром основою політики непокозаченої шляхти української. На таку політику могла вкінці рішиться молодша, більш енергійна її частина. Ті, у кого терпцю не стало вислухувати підозріння й обвинувачування польські; кому соромно було ждати пасивно перемоги Речі Посполитої; ті, хто глибину перевертання українського зрозуміли і побачили, що в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Речі Посполитої ближчий і рідніший. Старе покоління сеймових лояльних оборонців Русі на такий перелом рішиться не могло. Його найвидатніший представник, один з найвизначніших наших політиків і патріотів Адам Кисіль незабаром сходить зі сцени. Сходить від молодого українського покоління далекий, а для польської Речі Посполитої все чужий, підозрілий і непевний. «Дуже зле думають про п. воеводу київського; міркують з його листа, що цей новий наступ Хмельницького стався за його порадою, а це тому, що, бачачи нас, ще не готових і не вкупі, зміг він у той спосіб переговори прискорити й виторгувати у Речі Посполитої більші уступки». Так писав поляк-сучасник 21 лютого 1651 року. І це був один з останніх образливих ударів, яких так багато дісталось від польської Речі Посполитої тому, хто для неї, по його ж власним словам, майже в той самий день, бо 23 лютого того ж року сказаним, «стратив фортуну, стратив здоров'я, а таки я тут і умру при Речі Посполитій, а не при Хмельницькім». В дійсності помер Адам Кисіль ані при Речі Посполитій, ані при Хмельницькім. Він покинув у 1652 р. своєму народові відданий Річчю Посполитою під його воеводську оборону Київ і від справ публічних зовсім відійшов. На початку 1653 р. помер цей глибоко нещасний, а великий розумом і серцем чоловік, одна з найбільш трагічних постатей нашої історії і одна з многих жертв нашого історичного лихоліття. Помер так, що ніхто з сучасників смерті його навіть не зауважив...

Першою стала на шлях повного розриву з Річчю Посполитою та непокозачена шляхта українська, що жила у воеводствах Київськім, Чернігівськім і Брацлавськім, на території зайнятій Військом Запорозьким, де почала формуватись нова українська державність. І весь тяжкий процес формування цієї державності, всі болі й муки при її народженні, мусила ця шляхта на собі відчутти і разом з рештою України перебути.

По тріумфальній зустрічі цілою нацією гетьмана козацького у Києві і благовіщенню нової Української держави шляхта українська масою стала горнутись до Війська Запорозького. Йй, як і гетьманові, здавалось тоді, що «Русь знов запанує незабаром», що відродилась на Україні стара слава князівська і що під міцною рукою українського гетьмана повстане на Україні новий лад і новий державний порядок. Досі далека від того козацтва, яке для неї було синонімом степового

добичництва і своєвільства, тепер, коли сам Патріарх і сам Митрополит назвали гетьмана «князем Русі», вона за честь вважає стати під його прапори, вступити в козацькі ряди, носити національно почесну тепер назву «Війська Запорозького». «Не помогли нам і зрадники до доброї посольської одправи, — записує в своїм «Дневнику дороги до Переяслава» під днем 26 лютого 1649 р. один із польських послів до Хмельницького — Мясковський. — Передаються з-посеред київської шляхти обоєго пола і панни навіть ідуть до козаків». А цієї «шляхти київської, — як писав він 1 лютого в листі з Новосілок, — пустилося було з нами в дорогу немало».

На початку 1649 р. поворот непокозаченої шляхти в Україну і її прилучення до Війська Запорозького не могли ще прибрати міцних і сталих форм нормального соціального процесу. На те ще було зарано. Ще Січ не була обсаджена вірною гетьману старшиною; ще Січ, а не осіле Військо Запорозьке, головну роль на Україні грає; ще уходники козацькі сподіваються при допомозі польського короля свою степову волю закріпити, свій степ од плуга оборонити і шляхту за лінію козацьку не пустити. І між благословенством на голову держави та здобуттям влади тому голові належної, в державі, що допіру творилася, мусило пройти багато часу. Поки його влада не укріпиться, гетьман мусить хитатись поміж своєю правою рукою — «черню українською» — і шляхтою, що йому до будови «князівства по Львів, Холм і Галич» потрібна. І в залежності від політичного менту, він, як вище було сказано, мусить жертвувати то одною, то другою стороною.

Шляхта, яка в 1649 р. «передалась» до козаків, тільки в частині на Україні при Війську Запорозьким залишилася, а то гинула або мусила знов з України до Польщі втікати. Потім під охороною універсалів гетьманських і відділів* козацьких вона знов у 1650 р., як ми вище бачили, на Україну вертається. Але нова війна більшість її з України викидає, а новий мир «всю шляхту, — як писав на початку 1652 р. Кисіль, — до її маєтків впроваджує». І знов, коли гетьман не може справитись з анархією, коли, щоб опанувати цю анархію, він мусить дозволити себе вести, кажучи словами Киселя, «per multitudinem irrationabilem», і коли він ще не в стані розрубати гордийого вузла політичних взаємовідносин з Річчю Посполитою, жертвою тієї внутрішньої й зовнішньої боротьби української знов падає непокозачена шляхта.

Але в цих приливах і одливах бушуючого українського моря, в цій боротьбі між українським плугом і українським степом внутрі і поміж державністю українською та державністю польською зовні державна сила українського плуга стає поволі з кожним днем щораз більше. І хоч страшна хвиля анархії з півдня і уперта влізливість Речі Посполитої з півночі нищать, здавалося, все, що досі збудоване на Україні, але в дійсності, попри викинуті на берег камінці тяжкі все кріпше сідають на дно і все вище підіймають ту підводну скелю, об яку руйнуюча хвиля степової стихії і заборчі потуги Речі Посполитої в кінці кінців розіб'ються. По кожнім повороті на Україну культурного, хліборобського й державного елементу багато його лишається, хоч і багато новою хвилею революції викидається разом із польськими військами за межі України. І той елемент, що залишається, збільшує силу Війська Запорозького, а воно, хоч кров кругом і ллється, ліс далі корчує, землю ділить і росте не днями, а годинами, росте цілими тисячами для галасуючих над ним руйників і для необачних політиків польських тихо й непомітно.

Ось кілька прикладів процесу наростання на Україні державно-творчого, антипольського й антиреволюційного, культурного елементу, кілька фактів повороту до своєї батьківщини української непокозаченої

* Тобто загонів.

шляхти. Ці факти завдяки тому чи іншому щасливому випадкові писаний слід по собі в документах тогочасних полишили. Як фрагменти широкого процесу, вони дають нам змогу цілий образ того процесу собі представити і його зрозуміти.

З-посеред тих, що в початку 1649 р., під час першого повороту шляхти на Україну, при Війську Запорозьким лишилися, деякого історичні джерела дозволяють нам пізнати трохи ближче. Так, наприклад, шляхтич Соболю — перед тим секретар воеводи Киселя — «людина немолода і досвідчена в справах і ділах Речі Посполитої», — як його характеризує Мясковський, «persona molt accorta», — як пише про нього в 1650 р. в своїх звітотеннях венецький посол на Україні Віміна — по переході тоді на бік Богдана Хмельницького станув на чолі особистої канцелярії гетьманської. Про його освіту, незвичайну працездатність і відданість ділу державному свідчить величезна, ведена в різних мовах переписка гетьмана, якої тільки та частина, що досі збереглась і що досі історикам відома, зайняла б не один том, коли б знайшовся хтось, хто би, нарешті, схотів її для науки сучасним поколінням українським видати. Одночасно з Сободем лишився в Переяславі при гетьмані Юрій Яромолевич, знаний і поважаний між волинською шляхтою православною «ревнитель благочестя», перед тим «дворянин королівський», якого в попереднім році королевич Ян Казимир посилав перед елекцією до Хмельницького для зв'язаних зі справою вибору нового короля важких і дражливих переговорів. Пізніше він виконує дипломатичну службу при Війську Запорозьким, займаючи в його «канцелярії» — по словам московського посла Кунакова — високий уряд. Між іншим бере він посередню участь (як недопущений до нарад представник козацький) в переговорах віленських під час закінчення польсько-російського миру, при чім польські дипломати зі злостю його «давнім всеї Русі subjectum» називають.

В тім самім часі по боці гетьмана стає Михайло Стеткевич — син знаного вже нам сеймового оборонця «Русі» й одного з «голів релігії грецької» Богдана — каштеляна новоградського (потім воеводи мінського) — і княжни Соломерецької. Його рідна сестра Олена вийде згодом заміж за писаря генерального Війська Запорозького Івана Виговського, а брат у других Юрій, як про це буде мова нижче, допіру 1655 р. його слідами піде і до Війська Запорозького пристане. Великий, так як і батько, «ревнитель православ'я», фундатор Борколабовського монастиря, «людина вимовою і дотепом велика», Михайло Стеткевич весь час непорушно стоїть при гетьмані України, і король польський за те, що «він добровільно при ребелізанти Хмельницьким оставав, добра діличні — Погост і Новий Двір, у повіті Пінським лежачі», — йому конфіскує і своєму полковникові Криштофу Сапезі надає. По смерті Великого Гетьмана, на руїну його праці дивлячись, Михайло Стеткевич у ченці постригся і в монастирі помер.

Тоді ж таки, незважаючи на тяжкі умовини життя і всю небезпеку, що грозить шляхті з боку повстанців українських, опиняються серед них: шляхтич Шапка-Хотольський — син Василя, військового вітебського, який у липні 1649 р. разом із полковником Кричевським під Лоевом поліг; і Харкевич — хорунжий сіверський, який у 1648 р. військо козацькі до Новгород-Сіверського впустив; і Остафій Виговський — батько писаря генерального, власник Гоголева, і його зять Іван Боглевський — власник Глинська і Княжої Луки, і цілий ряд інших, що, кажучи словами тогочасного польського проповідника, ксьондза Цецишевського, «вродженну цноту шляхетську покинувши, до неприятеля пристали» та принесли, додамо від себе, в ім'я національної ідеї тому «неприятелі Речі Посполитої», в його тяжкій визвольній боротьбі своє життя і своє знання в допомогу.

Для слідуєчих етапів повороту до своєї батьківщини непоказаної шляхти української, від 1650 р. почавши, може типовим прикладом

служити Прокіп Верещака — коморник гряничний* чернігівський, власник села Грушок на Київщині і часті села Затурець на Волині. Перед повстанням, як один із видатніших представників національно активної «шляхти руської», він бере участь у виборі єпископа Сильвестра Косова на київську митрополію. Коли почалось повстання, Верещака, як і вся шляхта «руська», всіма силами підтримує мирову акцію Адама Киселя. В серпні 1648 р. ми бачимо його в оточенні воеводи, висланого до Хмельницького для мирових переговорів. Коли в Острозі прийшлося комісарам Речі Посполитої дати козакам, що там стояли і далі їх пропустити не хотіли, своїх заложників, то першим між тими заложниками був посланий Верещака. В той самий час відділ польського війська на злість Киселю напав на козаків і ті, не знаючи в чім річ, кинулись убивати заложників. Тільки троє з них — Верещака, Сосницький і Братковський — чудом од смерті врятувались, бо їх, як доносив Кисіль, «перед черню старшина козацька заховала».

Незважаючи на свою лояльність супроти Речі Посполитої, попадає Верещака в якесь підозріння у шляхти польської, і для охорони його особи король у січні 1650 р. окремий «глейт» видає. Під охороною того «глейту» приїздить він з рамена Киселя на сейм до Варшави, але там під час загального обурення на тодішню мирову політику Киселя Верещаку арештують і, яко запідозреного в зносинах із козаками, засилають у Мальборзьку фортецю. У в'язниці пробув він майже два роки. Визволившись, кидає він Річ Посполиту, їде на Україну і разом з Військом Запорозьким та іншою українською шляхтою протекцію царську приймає. З того часу він служить Українській державі разом зі своїми братами у перших: Василем, який, володіючи латинською мовою, виконує обов'язки перекладача при посольствах козацьких, і Павлом, якого бачимо в числі «дворян» архимандрита печерського Йосифа Тризни. Про трагічний кінець Прокопа Верещаки ще буде мова далі.

(Далі буде)

* Коморник гряничний — (помічник підкоморного), місцевий шляхетський урядник у Польсько-Литовській державі, який видав земельними межевими справами.